

ДАТУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ У СВІТЛІ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЇЇ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ЖИВОПИСУ ТА ГРАФІТІ

В історії дослідження заснованої у XII ст. київської Кирилівської церкви-фортеці, родинної усипальниці князів Ольговичів, однією з остаточно не з'ясованих та дискусійних проблем залишається питання визначення імені фундатора та часу побудови храму.

Київський літопис згадує двох різних його засновників. При цьому з п'ятьма століть виступає образ чоловіка й жінки, навіть двох жінок.

Першим, якщо судити з численних публікацій щодо Кирилівського храму, з'являється образ жінки.

Під 1179 р. Іпатіївський літопис повідомляє про сумну подію: **“Того же лет(а) престависѧ княгини Всеволожа, приємши на сѧ чернечкоюю скимоу. И положена выс(тъ) в Киевѣ оу с(ва)т(о)го Кюрила юже вѣ сама создала”**¹. Літописне повідомлення свідчить, що покійна княгиня, дружина князя Всеволода, заснувала церкву й монастир святого Кирила, де по смерті була похована. У тому ж літописі декількома рядками вище говориться: **“Вѣ то же лет(о) приведе С(ва)тославѣ за Всеволода за середнего с(ы)на женоу из Лаховѣ Казимѣрною во Филипово говѣнь”**². Ця інформація начебто накладалася на померлу в тому ж році дружину Всеволода. І саме ця обставина заплутала дослідників, які не змогли розібратися із двома Всеволодами й двома їхніми дружинами, які, до того ж, мали однакові імена – Марія. Відразу ж зазначимо, що Марія Казимирівна, донька польського короля Казимира II Справедливого, була дружиною Всеволода-Данила Святославича Чермного, а Марія Мстиславівна – Всеволода-Кирила Ольговича.

Хронологічно першою була версія щодо Марії Казимирівни. Її однозначно затвердив автор неймовірно популярного “Київського Синописа”, який з 1674 р. по 1830 р. витримав близько 25-ти видань і служив загальним підручником з історії. В “Синописі” говорилося, що Марія, донька польського короля Казимира, приїхала до Києва, вийшла заміж за Всеволода Чермного в 1179 р., померла того ж року і була похована в Кирилівській

¹ ПСРЛ. Т. 2: Ипатьевская летопись. М., 1998, стлб. 612.

² Там же, стлб. 612.

церкві, яку сама й побудувала³. Це помилкове твердження було сприйняте багатьма дослідниками як достовірне. Марію Казимирівну вважали засновницею Кирилівського монастиря автор “Київського місяцеслова” 1799 р. І. Фальковский⁴, історики В. Татищев⁵, М. Карамзін⁶, М. Погодін⁷ та інші.

Мало хто звернув увагу на публікацію київського краєзнавця Є. Крижановського, який резонно зауважив, що Марія Казимирівна приїхала до Києва “во **Филипово говѣньє**”, тобто, в листопаді (точніше, між 15 листопада й 24 грудня 1179 р.). Оскільки рік тоді починався з березня, до кінця 1179 р., коли вона померла, залишалось лише три місяці. За цей короткий час неможливо було побудувати велику кам’яну церкву⁸.

До цього варто додати ще кілька аргументів “проти” Марії Казимирівни. По-перше, Марія Мстиславівна, похована в Кирилівському монастирі, померла в серпні 1179 р., коли донька польського короля ще не приїхала до Києва. По-друге, той самий Київський літопис вказує на існування Кирилівського монастиря вже у 1167–1169 рр. (хронологія, зазначена в самому літописі: 1169–1171 рр.) і через десять років не було необхідності його практично заново “будувати”. Тобто, ідея про Марію Казимирівну як фундаторку Кирилівського монастиря має вважатись спростованою. Тоді про яку ж Марію мовиться?

Однозначну відповідь на це питання запропонував М. Максимович. Вчений досить переконливо довів, що в першому літописному уривку мовиться дійсно про Марію Казимирівну, доньку польського короля, яка в 1179 р. вийшла заміж за середнього сина князя Святослава – Всеволода Чермного. Друге згадування, таке важливе для історії Кирилівської церкви, розповідає про іншу особу – Марію Мстиславівну, дружину князя Всеволода Ольговича, яка померла також у 1179 р. і була похована в церкві святого Кирила, “**юже бѣ сама создала**”⁹. Наприкінці свого дослідження М. Максимович дійшов висновку, що київська Кирилівська церква була побудована Марією Мстиславівною, вдовою князя Всеволода Ольговича¹⁰. Цей висновок став більш популярним в історичній літературі.

³ Киевский Синописис или краткое собрание от разных летописцев. К., 1836, с. 117.

⁴ Киевский Месяцеслов. К., 1799, с. 39.

⁵ Татищев В.Н. История Российская. Т. 2. М.—Л., 1963. с. 234.

⁶ Карамзин Н.М. История Государства Российского. Т. 2. СПб., 1892, с. 90.

⁷ Погодин М.П. Древняя русская история до монгольского ига. Т. 1. М., 1872, с. 229.

⁸ Крыжановский Е.М. Киево-Кирилловский упраздненный монастырь // Киевские епархиальные ведомости, 1863, № 22, с. 668.

⁹ ПСРЛ. Т. 2, стлб. 612.

¹⁰ Максимович М.А. О создании киевской церкви св. Кирилла // Максимович М.А. Собрание сочинений. Т. 2. К., 1877, с. 171.

Та чи могла бути Марія Мстиславівна засновницею Всеволожого монастиря, адже назва “Всеволожий”, запропонована літописцем¹¹, позначає засновника монастиря, а саме – князя Всеволода Ольговича? У випадку його цілковитого будівництва від самого закладання Марією, монастир для киян і самого літописця був би “Маріїн”, як, наприклад, називали один із київських монастирів “Янчиним”. Не менше сумнівів викликає й створення княгинею Марією не просто церкви й монастиря, а церкви-фортеці. Така споруда не відповідала образу княгині-вдови, яка пережила свого чоловіка на 33 роки, вона їй просто була не потрібна. Разом з тим її чоловіку, князеві-завойовникові київського столу, що мав прокладати собі шлях до Києва силою, подібні оборонні споруди були вкрай необхідні.

Дійсно, “сувора” й “аскетична” архітектура храму суперечить визначенню жінки як фундаторки. Як відомо, чоловік княгині Марії Мстиславівни Всеволод Ольгович не особливо поважав подружню вірність, мав важку вдачу, й тому про смерть князя плакали лише “численні дружини”, тобто, його наложниці¹². У цій ситуації важко уявити, щоб княгиня Марія у глибокому сумі та жалобі, стала витратити свої вдові заощадження на будівництво храму й монастиря, присвяченого патрону її чоловіка Кирилу Александрійському. Вона радше б заснувала жіночий монастир на честь своєї патронеси – Св. Агафії (саме це християнське ім’я княгині записане для поминання в Любецькому синодику)¹³. Те, що це ім’я дійсно було надано їй у хрещенні, а не взято перед смертю під час постригу в схиму, засвідчує літописна інформація, зафіксована В. Татищевим, у якій княгиня “виступає” під ім’ям Агафії як молода дружина князя Всеволода Ольговича (зокрема, разом із чоловіком бере участь у весіллі доньки князя Ізяслава Мстиславича з полоцьким князем Рогволодом Бориславичем у Переяславі)¹⁴.

Цікаву підказку щодо ролі Марії Мстиславівни в створенні Кирилівської церкви пропонує сама церква. Цю “підказку” бачив ще один з перших дослідників монументального живопису Кирилівської церкви А. Прахов, але чомусь не прокоментував її. Як відомо, А. Прахов копіював всі відкриті фрески, написи й навіть виявлені графіті. У складеному ним зошиті з копіями кирилівських орнаментів та з новими проектами

¹¹ ПСРЛ. Т. 2, стлб. 534.

¹² Татищев В.Н. Указ. соч., с. 162.

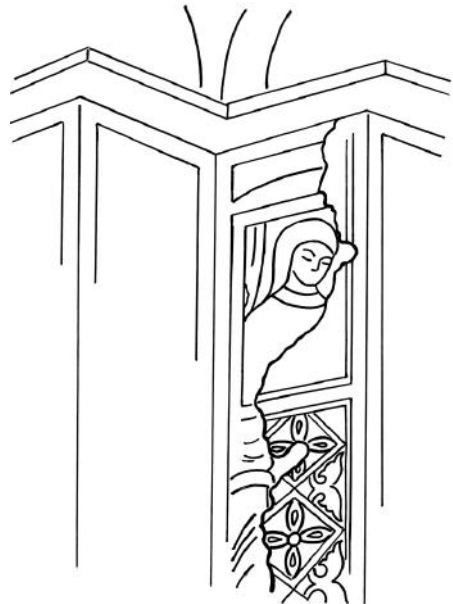
¹³ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и в черниговских княжествах в татарское время. СПб., 1892, с. 262.

¹⁴ Татищев В.Н. Указ. соч., с. 132, 159.

розпису під декількома смужками орнаментів (на звороті третьої сторінки) є олівцева позначка “Під Мар. Мст.”¹⁵. Цей орнамент написаний у XIX ст. на ребрі південного підпільного стовпа нартексу Кирилівської церкви у відповідності до ескізу А. Прахова. Нині у верхній частині цього стовпа з-під олійного живопису XIX ст. відкритий неймовірно цікавий фрагмент фрески XII ст. (мал. 1–2).

Мал. 1. Фреска Кирилівської церкви з зображенням Марії Мстиславівни.
Сучасний вигляд

Мал. 2. Схема фрески з зображенням Марії Мстиславівни

На цьому фрагменті помітна імітація архітектурної споруди, на тлі якої – погрудне зображення жінки, яка визирає через завісу. Саме це зображення А. Прахов визначив як “Мар. Мст.”, тобто Марія Мстиславівна. Можна допустити, що під час завершення будівництва Кирилівської церкви, після кончини свого чоловіка, княгиня могла замовити й свій портрет у розписах стін нартексу, де в майбутньому повинні були упокоїтись її останки.

Вирішуючи питання про те, хто заснував Кирилівський храм, необхідно звернутися ще до одного цікавого фрескового зображення,

¹⁵ Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII века, исполненное 1881 и 1882 гг. А.В. Праховым. СПб., 1883.

яке знаходиться в середній кліті південної нави, на південній стіні. Тут можна побачити фрагменти фрескової композиції XII ст. (мал. 3). Збереженість композиції незадовільна, мають місце численні механічні пошкодження фарбового шару. Живопис XII ст. виконаний у техніці фреска-секко по вапняній одношаровій штукатурці. У центрі композиції – фрагмент величезної фігури, від якої збереглося зображення голови з хрещатим німбом і розпростертими над кимось руками. Хрещатий німб дозволяє встановити, що тут зображено Ісуса Христа. Під Його розпростертими руками ліворуч від глядача зберігся лише фрагмент німба й верхня частина голови, а праворуч – частина німба, плече й фрагмент руки, яка щось подає Ісусу Христу. Логічно припустити, що людина простягала Йому макет Кирилівської церкви. Саме так зображувалися ктиторські композиції, які традиційно розміщалися в південній князівській наві.

Мал. 3. Фреска Кирилівської церкви. Ктиторська композиція. Сучасний вигляд

Отже, на досліджуваній фресці в XII ст. був виконаний сюжет – Ісус Христос із предстоячими, або ктиторська композиція. Розшифровка цього сюжету могла б остаточно визначити ім'я засновника Кирилівського храму, але погана збереженість не дає можливості однозначно з'ясувати зміст всієї сцени.

Складно судити про те, кого благословляє Ісус Христос і хто підносить йому макет собору. Єдине, що можна стверджувати, з огляду на наявність залишків німбів над головами, це те, що на фресці виконане зображення двох святих, які мають відношення до засновників храму, можливо замовника і його патрона. В деяких випадках у ктиторських ком-

позиціях ктитора, навіть якщо він і не був канонізований, зображують з німбом. Фрагменти світського одягу одного з предстоячих вказують на світський статус, принаймні, одного з зображених. На кирилівській фресці (мал. 4) перед Спасителем могли бути зображені святий Кирило (ліворуч) і “німбований” князь Кирило-Всеволод (праворуч).

Мал. 4. Схема ктиторської композиції

У цій композиції присутній фрагмент, який, на диво, залишився без уваги більшості дослідників пам'ятки (як втім, і сама ктиторська композиція). Імовірно це сталося тому, що лише при уважному огляді в лівому куті композиції можна побачити деталь, яка імітує архітектурну споруду, всередині якої, як і на вищезгаданому фрагменті фрески в нартексі з зображенням Марії Мстиславівни, написана голова жінки, яка також визирає через завісу. Перед нами два практично ідентичних зображення “жінки за завісою”. Отже, у композиції, що ми кваліфікували як ктиторську, також присутня Марія Мстиславівна. Однак її “роль” – жінки за завісою – повністю суперечить місцю ктитора в подібних живописних сюжетах. Адже, якби княгиня була ктиторкою, то саме вона повинна була подавати макет церкви Синові Божому, а не спостерігати через завісу.

Ледь визираючи через завісу, схилена жіноча голова, ймовірно, свідчить про те, що Марія претендувала на скромну другорядну роль продовжувачки будівництва, і, найімовірніше, вона фінансувала завершення розписів. От чому на стінах храму з'явилися два її скромних портрети.

Слід зазначити, що ідея атрибуції описаної фрески як ктиторської композиції вже обговорювалася Т. Куделко¹⁶. Описавши композицію, вона не звернула уваги на жіноче зображення з лівої сторони.

Дослідниця О. Певна, навпаки, акцентувала увагу на жіночому образі й ідентифікувала його як Марію Мстиславівну¹⁷. Вона зробила висновок, що княгиня була будівницею Кирилівського храму й висунула доволі незвичне пояснення присвяти: Марія Мстиславівна заклала й побудувала Кирилівську церкву, присвятивши храм Кирилові Александрийському, оскільки Кирило і його парний святий Афанасій боролися за прославлення культу Марії-Богородиці, на честь якої й була названа Марія Мстиславівна.

Пояснення О. Певної викликають сумніви. По-перше, Богородиця не могла бути патронесою Марії Мстиславівни, адже це абсолютно не відповідає християнським правилам, згідно яким не можна було давати церковне, християнське, хрестильне ім'я на честь Богородиці або Христа. Православна Церква з давніх часів зберігає звичай не давати тим, хто приймає хрещення, імена Ісуса Христа і його Пречистої Матері з благоговіння до цих великих й пріснославних імен. Ім'я Марія дається не на честь Пресвятої Богородиці, а на честь святих жон, які мали таке ім'я¹⁸. По-друге, як ми вже зазначали вище, княгиня Марія на фресці перебуває “у тіні” завіси, а не на місці ктитора – поруч із макетом храму. Зрештою, по-третє, нагадаємо, що хрестильне ім'я Марії Мстиславівни – Агафія.

Вищевикладене не залишає вибору для визначення імені засновника Кирилівської церкви. Нагадаємо, що Київський літопис під 1169 р. (насправді дата пересунена, повинен бути зазначений 1167 р.¹⁹) назвав обитель Всеволожою, що відразу вказує на князя Всеволода Ольговича. Однак є ще одна літописна згадка з найменуванням Кирилівського храму Всеволожим. В основі літописної інформації лежить опис подій 20-х чисел липня 1194 р. – останніх днів життя прославленого в “Слові о полку Ігоревім” великого київського князя Святослава Всеволодовича (1176–1194). Літопис оповідає про смерть Святослава: **“положенъ выс(тъ) в манастири въ ц(є)ркви с(вѣ)таг(о) Кирилла юже бѣ создалъ**

¹⁶ Куделко Т.И. К вопросу иконографии неизвестной композиции на южной стене Кирилловской церкви // Материалы научно-практической конференции, посвященной 70-летию Белоцерковского государственного краеведческого музея. Белая Церковь, 1994, с. 78–79.

¹⁷ Певна О.З. The Kyrylivska tserkva. The apophition of Byzantine art and arcyitcectyre in Kiev. New York, 1995, p. 217, 291.

¹⁸ Булгаков С.В. Православие. Ереси, секты, западные верования, соборы. М., 1994, с. 189.

¹⁹ Марголіна І., Ульяновский В. Київська обитель Святого Кирила. К., 2005, с. 38–39.

ω(тє)ць кго [курсив наш – авт.]²⁰. Це підкреслене ставлення до пам'яті батька, яке відзначає літописець, досить однозначно прив'язує заснування Кирилівського монастиря, в якому заповів себе поховати великий київський князь Святослав Всеволодович, саме до імені Всеволода Ольговича, тобто, підтверджує ктиторство останнього.

Не викликає сумніву, що посвята будь-якого храму пов'язана зі смаками, бажаннями, вимогами його замовника. Встановлено, що Кирило Александрійський, на честь якого освячена Кирилівська церква, був духовним патроном князя Всеволода Ольговича²¹. З огляду на той факт, що ні до, ні після Всеволода Ольговича, цього тезоіменіта не мав ніхто з відомих у Київській Русі князів, виникає необхідність простежити, якими шляхами культ Кирила Александрійського проникає на терени Русі, а також з'ясувати, що сприяло його поширенню. Широке пошанування культу Кирила і його парного святого Афанасія Александрійських пов'язане з князем Всеволодом Ольговичем, а поява культу Кирила Александрійського – з його батьком Олегом Святославичем (“Гориславичем”). Деякі факти біографії останнього дають можливість зробити припущення щодо шляхів проникнення культу святих Кирила та Афанасія Александрійських на Русь.

З історичних джерел відомо, що князь Олег (християнське ім'я Михайло) з 1078 р. чотири роки провів як бранець у Візантії, зокрема, на острові Родос. Перебування там Олега досить довго пам'ятали. Ігумен Даниїл, який подорожував по святих місцях на початку XII ст., у своєму описі відзначив цю інформацію: **“Таже Род островъ, велик и богатъ всѣм велми. И в томъ островѣ был Олегъ князь рѹсскыи 2 лѣтъ и 2 зимѣ”**²². На Родосі він одружився з представницею знатного роду Феофанією (Теофанією) Музалон (Музалонісою), що засвідчувало милість до князя імператора Никифора III Воніата (1078–1081).

Феофанія належала до багатой і інтелектуальної родини. Вона мала безпосередній зв'язок з Константинопольською Патріархією. Один з її близьких родичів за Патріарха Миколая III очолював світську школу в Константинополі (був ритором). Родина Музалон перебувала й у прямому родинному зв'язку з Патріархом: Миколай IV (1147–1151) походив з роду Музалонів, це він листувався з Новгородським єпископом Нифонтом.

²⁰ ПСРЛ. Т. 1: Лаврентьевская летопись. М., 1997, стлб. 412.

²¹ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропониимики. М., 2006, с. 504–505.

²² “Хождение” игумена Даниила в Святую Землю в начале XII в. / Изд. подг. О.А. Белоброва, М. Гардзанини, Г.М. Прохоров, И.Ф. Федорова. СПб., 2007, с. 20.

Безперечно, Музалон мала багато книг, ікон, таблиць із зображеннями святих. Цілком можливо, що серед останніх, були і образи Кирила Александрійського. А якщо взяти до уваги, що культ цього святого був поширений у Візантії, і, особливо, на Родосі, де не раз перебував архієпископ Кирило (“По благодати и человеколюбию Христа, Спасителя всех нас, мы переплыли великое и широкое море, при ветрах легких и тихих достигли Родоса...” – з послання святого Кирила²³), то цілком можливо, що ці ікони, книги, таблетки із сюжетами життєпису святого дружина Олега привезла з собою до Тмутаракані в 1083 р. З огляду на той факт, що Феофанія була родичкою Патріарха, у далеку подорож вона, можливо, одержала, крім благословення, також часточки мощів святого Кирила. Хрещення сина-первістка ім’ям саме цього святого вказує на особливе шанування Феофанією Кирила Александрійського, а, відповідно, його заступництво над всім родом Музалонів. Поширення культу Кирила Александрійського є проблемною темою не тільки для руських земель, але й для всієї християнської ойкумени. Якщо попередні міркування можуть бути гіпотетичними, то цілком реальним доказом існування особливого ставлення до культу Кирила Александрійського в родині Музалонів-Ольговичів є печатка Феофанії Музалон²⁴ (зберігається в Ермітажі в Санкт-Петербурзі). На лицьовій стороні печатки (мал. 5) Феофанії зображені дві фігури з німбами в позі адорації до образу, який перебуває вгорі (по вертикальній осі кола). Зображення на печатці практично ідентичне фресковій композиції в Кирилівській церкві.

Мал. 5. Печатка Феофанії Музалон

Над ктиторською композицією – двоє святих моляться перед образом у медальйоні (мал. 6–7). Образ у медальйоні, на жаль не зберігся. Зображення з печатки Феофанії наче скопійовано в збільшеному вигляді на кирилівську фреску (мал. 8).

²³ Ляцєнко Т. Св. Кирилл Александрийский. Его жизнь и деятельность. К., 1913, с. 211.

²⁴ Янин В.Л. Печать Феофано Музалон // Нумизматика и сфрагистика. М., 1965, с. 76–90.

Мал. 6. Фреска Кирилівської церкви з зображенням святих, що моляться перед образом у медальйоні. Сучасний вигляд

Така подібність може свідчити про безперечний логічний зв'язок між печаткою й фресковою ктиторською композицією. А це, у свою чергу, засвідчує прямий родинний зв'язок між власницею печатки й замовником розписів Кирилівської церкви. Той факт, що вищезгадане зображення розташоване *безпосередньо* над ктиторською композицією, вказує на те, що церква будувалася князем на згадку про свій візантійський рід.

Все це дозволяє стверджувати, що Всеволод зберіг трепетну пам'ять про матір, яку втратив дуже рано. Символ, яким послуговувалася його мати, Всеволод зберіг й "освятив", помістивши *над* ктиторською композицією.

Власницею печатки була архонтиса Феофанія Музалон – мати Всеволода Ольговича. Якщо засновником Кирилівського храму й замов-

ником розписів був її син князь Всеволод, цілком доречним сприймається його бажання увічнити сюжет, зображений на печатці Феофано, або аналогічний, дуже схожий на нього, у розписах фамільного храму, підкресливши тим самим свою причетність до знатного візантійського роду.

Мал. 7. Схема фрески із зображенням двох святих, що моляться

Мал. 8. Порівняння схеми фрески з зображенням на печатці Феофанії Музалон

Нами зібрано достатньо фактичного матеріалу, що підтверджує фундаторство Кирилівського храму київським князем Всеволодом Ольговичем²⁵. Проте, подальше вивчення цієї пам'ятки надає нові цікаві джерела, які стають вагомими фактами у вирішенні суперечливого питання²⁶ про час заснування та про засновника Кирилівського храму.

²⁵ Марголіна І.С. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. К., 2001, с. 33–145.

²⁶ Асеев Ю. Архитектура Кирилловского заповедника // Архитектурні пам'ятки. К., 1950, с. 73–85; Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. М.–Л., 1961, т. 2, с. 442; Мовчан І.І. Давньокиївська околиця. К., 1993, с. 115; Советов А. Киево-Кирилловская церковь // Учебно-Богословские церковно-проповеднические опыты студентов Импер. КДА. К., 1914, вып. 12, с. 245.

Одна з підказок щодо хронології побудови церкви міститься в давньоруських графіті, що збереглися на її стінах. Ці написи зроблені людьми, які мають безпосереднє відношення до кліру Кирилівської церкви.

Особливу увагу слід звернути на два опубліковані С. Висоцьким написи (№ 381 та № 382), виконані таким собі Мартином Семьюновичем у дияконіку Кирилівської церкви²⁷. Проведене В. Корнієнком повторне вивчення зазначених графіті в цілому підтвердило запропоновані С. Висоцьким прочитання. А знахідка й дослідження написів, виконаних цим же автором на стінах Софії Київської дало можливість зробити нові цікаві висновки щодо складу кліриків Софійського собору та Кирилівської церкви²⁸, а також підтвердити концепцію І. Марголіної про побудову останньої у першій половині XII ст.

Текст напису № 381 (мал. 9) виглядає таким чином²⁹: {Г(оспод)и} п[о]мози рабѣ своѣмѣ Март[и]нови Семьюнов[ичѣ] ‘Господи, помози рабу своєму Мартинові Семьюновичу’; текст № 382 (мал. 10): {Г(оспод)и} помилѣи раба своѣго Мартин[а] Семьюновича ‘Господи, помилуй раба свого Мартина Семьюновича’.

На підставі палеографічних ознак Сергій Висоцький відносив час виконання графіті до середини XII ст. Проведене нами вивчення палеографічних характеристик складових обох написів дозволило встановити, що середина XII ст. є верхньою можливою хронологічною межею їх виконання, на що, насамперед, вказують форми написання літер **в** з нижньою петлею, спрямованою кутом вперед, і нахилена вправо **з** з переломом³⁰.

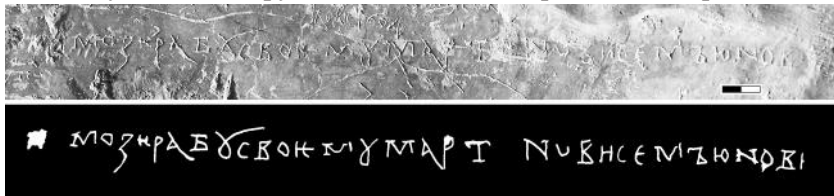
²⁷ *Высоцкий С.А.* Киевские граффити XI–XVIII вв. К., 1985, с. 87–88, табл. XLVI, 1–4.

²⁸ *Корнієнко В.В.* Київський священик XII ст. Мартін та його автографи-графіті в Софійському соборі та Кирилівській церкві // *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2011, вип. II, с. 28–37.

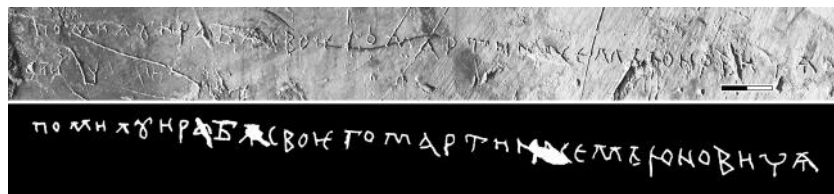
²⁹ За прийнятою нами методикою [*Корнієнко В.В.* Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. I: Приділ св. Георгія Великомученика. К., 2010, с. 6–7] під час реконструкції текстів застосовуємо чотири види дужок. У квадратних подаємо втрачені внаслідок пошкоджень тиньку літери, у круглих – навмисно або випадково пропущені автором, в тому числі й під час скорочення слів, у фігурних – реконструйовані за змістом слова або закінчення незавершених слів, у скісних – випадкове подвоєння літер, обумовлене пошкодженням тиньку в процесі видряпування літери та необхідністю її додаткового виконання.

³⁰ Палеографічне датування здійснюється нами на основі даних позастрагіграфічного датування новгородських берестяних грамот [*Зализняк А.А.* Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование // *Янин В.Л., Зализняк А.А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование. М., 2000, с. 134–429], проте з обов’язковим залученням інших даних, зокрема, особливостей написання літер у південноруських писемних та епіграфічних пам’яток [докл. див.: *Корнієнко В.В.* Корпус графіті..., с. 7]. Назви елементів літер наводяться відповідно до номенклатури А. Зализняка.

Тобто, хронологічними рамками появи графіті є 40–50-ті рр. XII ст. Приблизно в цих хронологічних рамках (1139–1146 рр.) І. Марголіна визначає заснування й спорудження київської Кирилівської церкви³¹.

Мал. 9. Фотографія та прорисовка запису № 381 з Кирилівської церкви

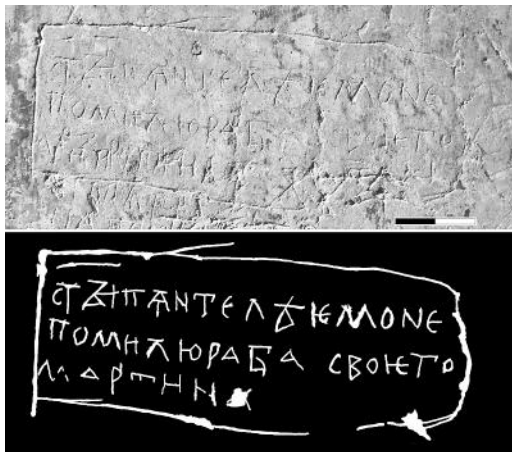

Мал. 10. Фотографія та прорисовка запису № 382 з Кирилівської церкви

Відповідно до датування написів, до цього часу Кирилівська церква була не тільки побудована, але й розписана, тому що форма прорізів записів № 381 та № 382 вказує на їхнє виконання по сухому фресковому тиньку. Цей факт є новим доповненням до аргументації, запропонованої І. Марголіною про зведення Кирилівського храму в першій половині XII ст. Однак прихильники більш пізнього датування храму можуть заперечити можливість залучення графіті як доказу раннього датування храму, припустивши, що Мартин Семьонович навчався грамоті, наприклад, наприкінці другої чверті – в середині XII ст., чим й обумовлена специфіка форм написання літер, притаманна цьому періоду. А виконати молитовні написи в дияконіку він міг набагато пізніше, у третій чверті XII ст. Хоча таке припущення малоімовірно, проте, все ж таки, гіпотетично припустимо. Втім, сучасні епіграфічні дослідження в Софійському соборі дозволили повністю спростувати наведену вище тезу.

У Софії Київській нами виявлено ще п'ять “автографів” Мартина Семьоновича, це написи № 47, № 2155, № 2156, № 2478 та № 2592. Три перших виконані на фресці з зображенням св. цілителя Пантелеймона в центральній наві, а два останніх – у вівтарній частині приділа свв. Іоакима та Анни, тобто, як і у Кирилівській церкві, у дияконіку.

³¹ Марголіна І., Ульяновский В. Вказ. праця, с. 37–68.

Мал. 11. Фотографія та прорисовка запису № 47 з Софії Київської

Текст перших двох рядків графіті № 47 (мал. 11) був опублікований С. Висоцьким³², а невелика корекція прочитання й спроба відновлення третього рядка здійснена А. Туріловим³³. Різничитання складаються з двох основних моментів:

С. Висоцький

с(в~~а~~)ты(и) пантелѣи^амоне
 помилю раба своего
 — — — — —^б

А. Турілов

с(в~~а~~)ты(и) пантелѣи^амоне
 помилю раба своего
 ми(х)и(л)^б

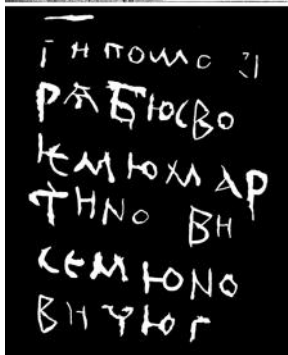
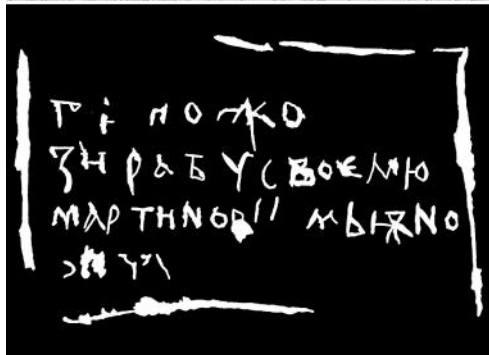
а) А. Турілов правильно запропонував прочитання літери **к** замість зазначеної С. Висоцьким **и**, адже в оригіналі **к** простежується чітко;

б) на думку А. Турілова, в нижньому рядку повинне читатися ім'я автора напису Михайла, причому, у скороченому вигляді й у називному відмінку замість правильного знахідного – **Ми(х)и(л)**. Подібна форма запису імені в запропонованому дослідником варіанті свідчила б про волаючу безграмотність Михайла. Однак звертання до оригіналу напису дозволило встановити неправомочність такого твердження дослідника й повністю реабілітувати автора графіті: нижній рядок пошкоджений

³² *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966, с. 91, табл. XLV; XLVI.

³³ *Турілов А.А.* Заметки о киевских граффити // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. М., 2000, с. 30–31.

написом № 48, однак його збереженість непогана, ім'я без зусиль відновлюється за збереженими фрагментами літер. З огляду на вказані зауваження, текст виглядає таким чином: с(в)а)ты(и) Пантєлѣѣмоне помилу раба своєго Мартин[а]. ‘святий Пантелеймоне, помилуй раба свого Мартина’.

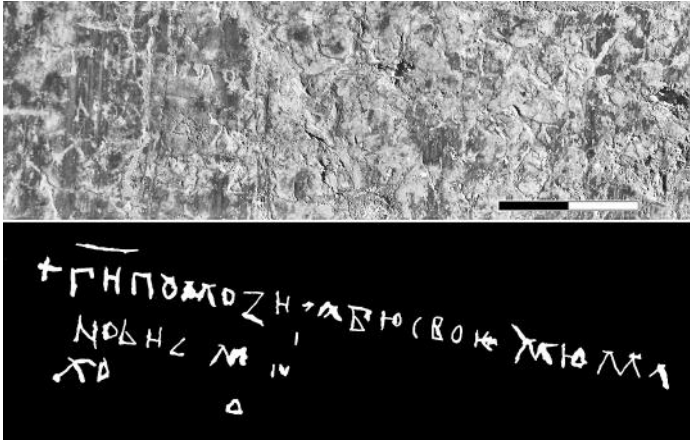

Мал. 12. Фотографія та прорисовка запису № 2155 з Софії Київської

Мал. 13. Фотографія та прорисовка запису № 2156 з Софії Київської

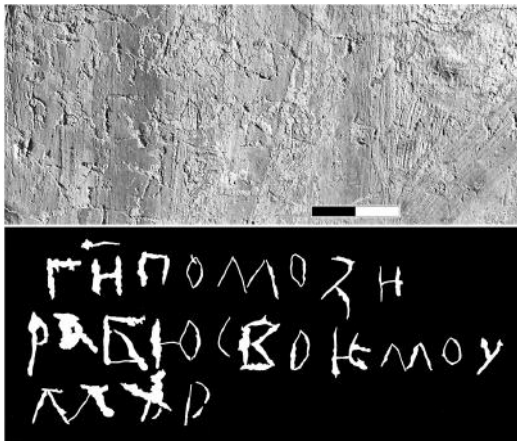
Специфічна форма закінчення з використанням ю замість оу у слові “помилуй” дозволяє співвіднести це графіті з двома молитвами Мартина Семьюновича, розташованими вище на цій же фресці. Текст графіті № 2155 (мал. 12) виглядає таким чином: Г(оспод)и помози раву своєму Мартинови [Є](є)мыжно[в]ич[у] ‘Господи, помози рабу своєму Мартинові Семьюновичу’, запису № 2156 (мал. 13) – Г(оспод)и помози раву своєю Мартинови Семьюновичю ‘Господи, помози рабу своєму Мартинові Семьюновичу’. В кінці рядка останнього напису помітна літера п. Найбільш вірогідно припустити, що це початок незакінченого слова, можливо, посилення молитви за рахунок дієслова-прохання помози, помилуй або помани. Не виключений варіант розгляду літери

як незавершеного звернення до св. Пантелеймона, подібно до графіті № 48: Г(оспод)и помило[у]и ма гр[ѣш]ьнаго Ис[ак]а Пантелеимоне ам(и)н[ь] ‘Господи, помилуй мене, грішного Ісака. Пантелеимоне, аминь’.

Мал. 14. Фотографія та прорисовка запису № 2478 з Софії Київської

Тепер звернемось до двох графіті у дияконіку. Текст напису № 2478 (мал. 14) сильно пошкоджений, його закінчення стерте, однак початкова частина фрази цілком підлягає реконструкції: Г(оспод)и помози рабю свокмю Ма[рти]нови С[ь]мю[новичю] ‘Господи, поможи рабу своєму Мартинові Семьюновичу’. Напис № 2592 (мал. 15) залишився незавершеним, його текст виглядає таким чином: Г(оспод)и помози рабю свокмоу Мар{тиноу} ‘Господи, поможи рабу своєму Мартину’.

Мал. 15. Фотографія та прорисовка запису № 2592 з Софії Київської

На підставі низки палеографічних ознак, таких, як форма написання літер **а** з розімкнутою петлею, подовженою спинкою, **в** з виступом зверху, **в** з округлою або кутом вперед нижніми петлями, нахиленої вправо або прямолінійної **з** з переломом, прямолінійної **р** з округлою петлею, **ѣ** з петлею кутом вперед, яка торкається коромисла, **т** без бічних засічок, вся ця група записів датується в межах другої чверті XII ст. При цьому, якщо подивитися на частоту поширення форм написання літер **т** й **з**, більш вірогідними хронологічними рамками виконання графіті варто визнати 20–30-ті рр. XII ст. Тобто, записи Мартина з Софії Київської однозначно більш ранні, ніж написи з Кирилівської церкви.

Спостереження над висотою розташування написів із Софії Київської й Кирилівської церкви – у середньому на рівні 150–160 см від горизонталі давньої підлоги – дозволяє встановити, що всі вони виконані дорослою людиною. А специфіка зм'якшення слів – **рабю**, **рабю** або **раба**, **свокмю** або **своємю**, **помнлю** – не залишає сумнівів у тому, що їхнім автором була одна й та сама людина, тобто, Мартин Семьюнович. С. Висоцький вважав особливість зм'якшення слів проявом діалектних рис київського говору, однак звертання до матеріалів київської епіграфіки, зокрема, до майже понад семи тисяч досліджених В. Корнієнком графіті Софії Київської, не підтверджує цю тезу, оскільки таке специфічне зм'якшення слів притаманне лише записам Мартина Семьюновича та ще одного автора, який залишив графіті у вівтарі Михайлівського приділа. Тому слід визнати, що на сьогодні ми не володіємо фактами, які дозволяють однозначно з'ясувати причини такого специфічного написання слів автором молитов у Софійському соборі та Кирилівській церкві.

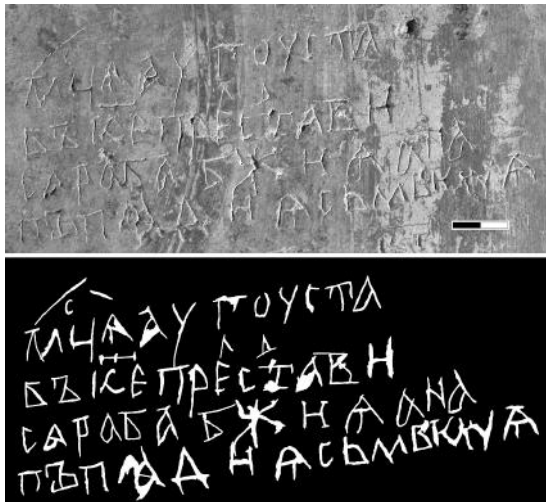
Більше певними ми можемо бути щодо соціального статусу Мартина Семьюновича. С. Висоцький припустив, що він був приналежним до кліру Кирилівської церкви, тому що записи виконані у вівтарній частині храму, куди не мали доступу миряни. Виявлені у дяконику Софії Київської графіті вказують, що своє служіння Господу Мартин почав трохи раніше саме в митрополичому храмі – Софії Київській. У зв'язку з цим виникає питання: чи немає в нашому розпорядженні даних, що дозволяють визначити, ким була ця людина?

Для одержання відповіді звернемося до матеріалів Софійської епіграфіки, зокрема, до графіті № 25 про купівлю Боянкової землі, де серед послухів згадується такий собі **Бѣмъюнъ**³⁴. С. Висоцький вважав, що він

³⁴ *Висоцький С.А.* Древнерусские надписи..., с. 60–71, табл. XXVII, XXVIII.

був духівником київського князя Ростислава Мстиславича, який згадується в літописній статті 1168 р.³⁵ Однак А. Нікітін³⁶, провівши ретельний аналіз тексту графіті № 25 та виявивши, що послухи в записі згадуються у певній ієрархічній послідовності, припустив, що піп Семьон є одним з кліриків Софійського монастиря. При цьому дослідник спирався на спостереження Б. Рибаківа, який запропонував інше датування напису № 25: не другою половиною XII ст., а між 1086–1107 рр. При цьому княгиня Всеволожа, яка згадується в записі, ототожнена Б. Рибаківим не з удовою Всеволода Ольговича, а з удовою Всеволода Ярославовича, яка померла 7 жовтня 1111 р.³⁷ Таким чином, зважаючи на корекцію в датуванні напису, початок служіння згаданого серед послухів попа Семьона варто віднести до кінця XI або до самого початку XII ст.

З огляду на запропоноване А. Нікітіним ототожнення попа Семьона та його приналежності до кліру Софії Київської доцільно розглянути змістовну частину напису № 53 (мал. 16), виконаного у вівтарній частині приділа свв. апостолів Петра й Павла³⁸.

Мал. 16. Фотографія та прорисовка запису № 53 з Софії Київської

³⁵ ПСРЛ. Т. 2, стлб. 529, 531.

³⁶ Нікітін А.Л. Основания русской истории: Мифологеми и факты. М., 2001. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit.15.php.

³⁷ Рибаків Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". М., 1972, с. 416–417.

³⁸ Высоцкий С.А. Древнерусские..., с. 97, табл. LIII, 1; табл. LIV, 1. Нові результати досліджень опубліковані нами: Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVII ст.). Ч. II. Приділ свв. апостолів Петра і Павла. К., 2010, с. 26–27, табл. XXXIX.

Текст, відповідно результатам сучасних досліджень, виглядає таким чином: **м(Ѣ)с(Ѧ)ца а҃густа въ КѢ престависѧ раба Б(о)жиа Анна ꙗ҃ко҃ па҃падіа Сѣмьюна** ‘місяця серпня в 25-те преставилась раба Божя Анна попадіа Семьюнова’. На підставі палеографічних ознак, таких як форми написання **а** з округлою або з двома заломами петлями, **в** з високою петлею й виступом зверху, **А**-подібною **д**, **Е**-подібною **є**, написаної в три змахи зіркоподібною **ж**, **п** та прямолінійною **р** з виступом зверху, **ѡ** та **ѣ** з високими петлями з двома заломами, запис датується в межах середини XII – кінця XIII ст. Зважаючи на те, що в більшості пам’ятних графіті, як правило, згадувалися події, тісно пов’язані з храмом, в якому вони виконані, а також взявши до уваги виправлене Б. Рибаківим датування запису № 25 та запропоновану А. Нікітіним інтерпретацію останнього, маємо всі підстави припустити, що згадувана в графіті № 53 попадіа Анна була дружиною вищезгаданого попа Семьюна, і обидва вони належали до кліру Софії Київської. І саме в цій родині, десь у першому або на початку другого десятиліття XII ст., народився син Мартин. Ймовірно, хлопчика назвали на честь св. Папи Римського Мартина Сповідника (649–653/655), який був засланий до Херсонеса, де й помер. Про шанування цього святого Руською Церквою свідчить включення образу св. Мартина до святительського чину вівтаря приділа св. Георгія Великомученика³⁹. Мартин, подібно до багатьох попівських дітей у XII–XIII ст., навчався, а потім, ймовірно, працював у книгописній майстерні (на це вказує чіткий почерк Мартина) тієї церкви, де служив його батько⁴⁰. Оскільки його батьки належали до кліру Софійського монастиря, цей факт пояснює початок служіння Мартина Семьюновича, як свідчать написи-графіті, саме в Софії Київській, найімовірніше в 20–30-ті рр. XII ст. Потім, після побудови Кирилівської церкви та створення монастиря, Мартин був переведений на нове місце служіння, про що свідчить його графіті в дияконіку храму.

Таким чином, проведені В. Корнієнком новітні епіграфічні дослідження Софійського і Кирилівського храмів не тільки підтвердили запропоновану І. Марголіною більш ранню дату заснування Кирилівської церкви, її побудову та виконання розписів протягом 1139–1146 рр., тобто, періоду князювання Всеволода Ольговича, але й дозволили одержати деякі нові дані щодо походження одного з перших її кліриків – священика Мартина Семьюновича.

⁴⁰ Корнієнко В.В. Корпус графіті... Ч. I, с. 374.

³⁹ Столярова Л.В., Каишанов С.М. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.). М., 2010, с. 279.